

KRZYSZTOF WALCZAK
Uniwersytet Wrocławski

EDYCJE ORGANIZACJI POLITYCZNYCH, SPOŁECZNYCH I KULTURALNYCH W PRODUKCJI WYDAWNICZEJ DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO KALISZA

KALISZ DRUKARSKI I WYDAWNICZY

Stary wielkopolski Kalisz przez wiele wieków zajmował jedno z ważniejszych miejsc na mapie politycznej i administracyjnej dawnej Polski. Dawne miasto książąt wielkopolskich i kaliskich po scaleniu kraju przez Władysława Łokietka stało się miastem wojewódzkim i w takim kształcie dotrwało do końca Rzeczypospolitej, dzieląc losy Wielkopolski w 1793 r. podczas drugiego rozbioru. Cezura ta wyraźnie daje początek wypadkom wieku dziewiętnastego, trwającego aż do końca owej „belle epoque”, jak nazywano ostatnie dziesięciolecie tegoż w miarę spokojnego stulecia, wytyczonej ustaleniami kongresu wiedeńskiego 1815 r.

Losy Kalisza w tychże stu latach (a w zasadzie stu dwudziestu dwóch latach, licząc od drugiego rozbioru Polski aż po wybuch I wojny światowej) były zróżnicowane. Miasto trafiło naprzód pod zabór pruski, by odzyskać wolność na czas trwania Księstwa Warszawskiego, a od 1813 r. (formalnie zaś w 1815 r.) weszło w skład Królestwa Polskiego, inkorporowanego w skład ziem Cesarstwa Rosyjskiego. Już samo to, a następnie zmienne losy samego Królestwa, z wolna przemienianego w „priwislinskij kraj”, położyły się cieniem na politycznych losach miasta, choć wiek dziewiętnasty był ostatnim w dziejach Kalisza okresem prawdziwej prosperity tego ośrodka miejskiego, opartej na znaczeniu administracyjnym (Kalisz był w tym czasie kolejno stolicą departamentu, województwa i guberni), co wiązało się ze znacznym rozwojem urbanistycznym i gospodarczym, nie wspominając o rosnącym znaczeniu społecznym oraz kulturalnym. Znaczenie administracji w życiu miasta najlepiej charakteryzuje przejściowa stagnacja, jaka dotknęła Kalisz po likwidacji pierwszej guberni kaliskiej w 1844 r., a następnie rozkwit ośrodka po utworzeniu drugiej guberni, w 1867 r. Przyczynić trzeba, iż dodatkowym bodźcem rozwoju była w czasach Królestwa Polskiego opieka namiestnika Józefa Zajączka, który rezydował w pobliskim Opatówku, nadanym mu jeszcze przez Napoleona i był inicjatorem wielu inwestycji miastotwórczych. Czynnikiem, który z kolei hamująco wpływał na gospodarczą siłę tego ośrodka miejskiego była odmowa władz carskich poprowadzenia (ze względów strategicznych) przez miasto linii kolejowej, co na długie dziesięciolecia, aż do 1902 r. zahamowało rozwój gospodarczy Kalisza. Ostatecznie, po wybudowaniu kolei warszawsko-kaliskiej i połączeniu jej z siecią kolei pruskiej, gospodarka miasta odżyła i wybuch wojny zastał Kalisz jako miasto nowoczesne, zasobne, określane mianem „najbardziej europejskiego miasta cesarstwa rosyjskiego”.

Jedną z ważniejszych dziedzin życia gospodarczego, powiązaną bardzo ściśle z kulturą był ruch wydawniczy tego czasu, stanowiący w pewnym sensie wypadkową losów politycznych miasta. Znaczenie bowiem Kalisza jako ośrodka administracyjnego w znacznej mierze determinowało profil produkcji wydawniczej. Mówiąc wprost, działania wydawnicze instytucji i organizacji politycznych, społecznych i kulturalnych dziewiętnastowiecznego Kalisza miały ogromny wpływ na ilość, formę i znaczenie kaliskiej produkcji wydawniczej. Warto także przy tej okazji podkreślić wielonarodowy i wielokulturowy charakter miasta, stanowiącego tygiel, w którym od wieków żyły obok siebie znaczne populacje Polaków (stanowiących nację większościową), Żydów (od XII wieku, pod opieką Mieszka III Starego, później Bolesława Pobożnego, posiadających najstarszy bodaj na ziemiach polskich kirkut, a także statut, zwany kaliskim), Niemców (od XIV wieku, z silnymi wpływami we władzach Kalisza, napływających też w XVII i XVIII w. głównie ze Śląska, następnie zaś przybyłych na przełomie XVIII i XIX w. na wezwanie Fryderyka Wilhelma III, by zarządzać Prusami Południowymi). Do tych grup narodowościowych dodać należy przybyłych w wieku XVIII do Kalisza Macedończyków, zwanych Grekami (lub Węgrzynami z racji handlu węgierskimi winami), a także Rosjan, zrazu niezbyt licznych, a przybywających w większych grupach zwłaszcza od 1867 r., to jest po likwidacji resztek samodzielności Królestwa Polskiego oraz po formalnym inkorporowaniu ziem polskich w skład cesarstwa rosyjskiego¹.

Wielonarodowy skład ludności Kalisza miał też swoje odzwierciedlenie w losach instytucji wydawniczych oraz warsztatów typograficznych, prowadzonych przez przedstawicieli różnych grup narodowościowych i religijnych. Jeśli idzie o drukarnie, to mimo dawnych, jezuickich jeszcze tradycji typograficznych, działania drukarskie w dziewiętnastowiecznym Kaliszu zapoczątkował Karol Wilhelm Mehwald, Niemiec wywodzący się ze śląskiego Jawora, który przybył do Kalisza na wezwanie pruskiej kamery w 1800 r., rozpoczynając tu w tymże roku produkcję drukarską na potrzeby władz. Mimo opuszczenia miasta przez Prusaków w 1806 r., drukarz pozostał w Kaliszu aż do swojej śmierci, zapoczątkowując dynastię miejscowych typografów, bowiem warsztat ten działał następnie jako własność wdowy po Karolu Wilhelmie, Joanny Zuzanny Mehwald, a następnie siostrzeńca Mehwalda, Karola Wilhelma Hindemitha, później zaś jego syna Oswalda Arno, aż do 1914 r. i całkowitego zniszczenia przedsiębiorstwa². To jeden z najpoważniejszych zakładów typograficznych Kalisza, znany z edycji oraz druku nie tylko pierwszego czasopisma kaliskiego – dwujęzycznej „Kroniki Miasta Kalisz – Kalischer Stadt=Chronik”, lecz także w sześćdziesiąt lat później jednego z dwóch najważniejszych pism periodycznych tego miasta, „Kaliszanina”, wydawanego w latach 1870-1892. Warsztat ten, a przede wszystkim kierujący nim ludzie, mają niezwykle zasługi dla polskiej książki i prasy omawianego okresu.

Obok warsztatu Mehwaldów i Hindemithów widoczne są w Kaliszu drukarnie polskie, poczynając od tłoczni Józefa Poleskiego (później w posiadaniu Wojciecha Koszewskiego i Piotra Karśnickiego), poprzez drukarnię Józefa Mrocza (oraz jego sukcesorów – córkę i zięcia Zenobię i Adama Czerwińskich), aż po Józefa Radwana, twórcę, wydawcę i drukarza „Gazety Kaliskiej”, drugiego (obok „Kaliszanina”) znaczącego pisma kaliskiego tego czasu.

¹ Szerzej o mniejszościach narodowych Kalisza [w:] *Kalisz miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. E. Andrysiak i K. Walczak, Kalisz 2006.

² Por. też K. Walczak, *Drukarskie tradycje tłoczni Mehwaldów i Hindemithów*, „Roczniki Biblioteczne” 198, z. 1-2, s. 3-38.

Słabiej reprezentowane było drukarstwo żydowskie, choć dzisiaj posiadamy wiadomości jedynie o asymilowanych przedstawicielach tej nacji i wytrwale poszukiwania w bibliografiach żydowskiej literatury ortodoksyjnej mogą przynieść jeszcze ciekawe uzupełnienia naszej wiedzy na ten temat. Dzisiaj wiemy o działaniu Maurycego Schindele, właściciela łowickiej drukarni po arcybiskupach gnieźnieńskich i pośrednio po kaliskich jezuitach, a także znacznie późniejszej tłoczni Jakuba Kohna, zakupionej od kaliskiego księgarza Bronisława Szczepankiewicza. Oba warsztaty tłoczyły przede wszystkim literaturę w języku polskim i rosyjskim, nie wiemy nawet, czy posiadały w swoich zasobach czcionki hebrajskie.

Drukarni swoich nie posiadali Macedończycy, zajmujący się przede wszystkim handlem, jak również, co jest daleko bardziej zaskakujące – Rosjanie. Rządy gubernialne, działające w Kaliszu od 1867 r., co najmniej dwukrotnie – na życzenie cesarza, wyrażane poprzez generalnych gubernatorów warszawskich – podejmowały próby organizacji „drukarni gubernialnej”, zaspokajającej (jak to się stało udziałem niektórych innych guberni „kraju przywiślańskiego”) potrzeby urzędów państwowych, nigdy jednak nie doszło do założenia takiej instytucji, co przypisać należy doskonałym stosunkom kaliskich drukarzy (zwłaszcza Karola Wilhelma Hindemitha) z gubernatorami – Pawłem Nikołajewiczem Rybnikowem i Michałem Piotrowiczem Daraganem – pamiętanymi w Kaliszu jako ludzie przyzwoici, mający wręcz polonofilskie skłonności.

Podobnie toczyły się losy innych ważnych instytucji wydawniczych XIX stulecia, a zatem kaliskich księgarń. Najstarsza z nich została założona w 1818 r. przez Aleksandra Pilichowskiego, aktora trupy teatralnej Wojciecha Bogusławskiego, zaś kolejne polskie zakłady to księgarnie Tomasza Jana Jenisza, Kazimierza Asnyka (skądinąd ojca poety Adama), później zaś księgarnia najwybitniejszego z kaliskich księgarzy Bronisława Szczepankiewicza, lecz także „Bazar Szkolny” Marii Gałczyńskiej (czyli powieściowej Michaliny Ostrzeńskiej z „Nocy i dni”), księgarnia Maksymiliana Hofmańskiego, Leona Kapalińskiego, Anny Brzozowskiej.

Istniały także księgarnie prowadzone przez przedstawicieli mniejszości narodowych, a zatem placówki Henryka i Alfonsa Hurtigów, Jakuba Fingerhuta i Napoleona Wartskiego, reprezentujące miejscowe oświecone środowiska żydowskie (we wszystkich tych placówkach dominowała książka polska), księgarnia Niemca Edwarda Rühla, a także księgarnia zorganizowana i prowadzona przez Jana i Michała Grabowskich, później zaś przez ich siostrę Katarzynę Grabowską, wywodzących się z kaliskich Macedończyków. Interesujące, że w mieście znajdującym się pod zaborem rosyjskim, nawet w najtrudniejszych latach 1867-1914 Rosjanie nie zorganizowali ani jednej księgarni, prowadzonej przez ich ziomka. W tym względzie społeczność ta opierała się na zakładach warszawskich. Zaskakujące jest widoczne powiązanie przedstawicieli mniejszości narodowych z kulturą polską poprzez uczestnictwo w polskim życiu społecznym i kulturalnym, tak widoczne zarówno w przypadku kaliskiego drukarstwa jak i księgarstwa.

ORGANIZACJE POLITYCZNE, SPOŁECZNE I KULTURALNE DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO KALISZA

Znaczącą część produkcji wydawniczej dziewiętnastowiecznego Kalisza stanowiły edycje wytwarzane przez rozmaitego rodzaju urzędy, liczne w mieście departamentowym, wojewódzkim, później zaś gubernialnym. Różne formy władzy politycznej i administracyjnej, funkcjonujące na przestrzeni tegoż stulecia miały swój udział w produkcji

wydawniczej, zarówno dziełowej jak i czasopiśmienniczej, a także, o czym dziś wiemy najmniej, w tworzeniu druków ulotnych, w rzadkich przypadkach zachowanych do dnia dzisiejszego. Instytucjami tymi były władze departamentu kaliskiego, później komisje i rządy wojewódzkie, w końcu zaś urzędy gubernatorskie. Także inne instytucje tego szczebla, np. sądownicze, parały się produkcją słowa drukowanego w różnych postaciach. Najważniejszymi dokumentami, przetrwałymi w znacznej części do dzisiaj są czasopiśmienna urzędowa, a zatem „Dziennik Departamentu Kaliskiego”, ukazujący się kolejno pod tytułami: „Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego”, „Dziennik Urzędowy Guberni Kaliskiej” oraz w zrusyfikowanej formie „Kališskija Gubernskija Vedomosti”. W pewnym sensie zbliżony charakter posiadają roczniki wydawane przez urząd gubernatora kaliskiego, a opisujące stan guberni – „Pamjatnaja knižka kališskoj guberni” oraz „Obzor kališskoj guberni”. Edycje te posiadają dzisiaj niezwykłą wartość dokumentalną, nie do końca jeszcze docenioną przez polskich badaczy XIX wieku.

Inną, znacznie późniejszą formą prasy były periodyki informacyjne, wiążące się w początkach XX wieku z partiami politycznymi. W przypadku Kalisza trudno jeszcze w owym czasie mówić o powiązaniach formalnych, niemniej znana „Gazeta Kaliska” (1893-1914; 1916-1939) reprezentowała wówczas środowiska Narodowej Demokracji, podobnie jak późniejszy „Kurier Kaliski” oraz kolejny dziennik pod popularnym w mieście tytułem „Kaliszanin”, natomiast „Kaliski Kurierek Robotniczy” to oczywiście domena Polskiej Partii Socjalistycznej.

Szeroki oddźwięk wydawniczy posiadały działania instytucji społecznych, funkcjonujących na terenie miasta. Wymienić tu można stowarzyszenia społeczne i kulturalne, działające już w pierwszych dziesiątkach lat tegoż stulecia, a zatem Towarzystwo Muzyczne, jedno z najstarszych w Polsce, bo istniejące od 1818 r., a także niewiele późniejsze, funkcjonujące od 1825 r. Towarzystwo Dobroczynności, publikujące szczególnie skrupulatnie i regularnie sprawozdania ze swojej działalności. Na uwagę zasługują także druki dokumentujące powstanie i działalność Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego, powstałego w 1877 r.

Także szkoły, zwłaszcza do połowy wieku, były wydawcami tzw. „popisów szkolnych” wydawnictw zapraszających do uczestnictwa w publicznych egzaminach i prezentacjach postępów uczniowskich. Liczne druki (ukazujące się zresztą pod różnymi tytułami) reprezentowały zarówno Szkołę Wojewódzką Kaliską, której tradycje sięgają dwunastowiecznej szkoły kolegiackiej, jak też utworzony przez Prusaków Korpus Kadetów, działający do 1832 r. i stanowiący jedną z najważniejszych szkół wojskowych Księstwa Warszawskiego oraz Królestwa Polskiego.

Ciekawymi drukami były zakonne rubrycele, drukowane w Kaliszu dla polskich lub wielkopolskich prowincji zakonów franciszkańskich: franciszkanów konwentalnych oraz reformatów, których domy zakonne należały w Kaliszu do najbardziej znanych i poważanych. Także kuria diecezji kujawsko-kaliskiej wydawała podobne dokumenty na potrzeby kleru świeckiego. Interesujące, iż w wielu przypadkach druki te wychodziły z tłoczni, stanowiącej własność ewangelika Karola Wilhelma Hindemitha.

Statutami, jak również drukami sprawozdawczymi kwitowały swoją działalność liczne instytucje finansowe, powstające na prowincji od lat siedemdziesiątych XIX wieku. Wymienić tu należy przede wszystkim powstałe w 1885 r. Towarzystwo Kredytowe Miasta Kalisza, Kasę Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich, Kaliskie Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe, Kaliskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu i wiele innych tego typu stowarzyszeń, rozwijających się szczególnie dynamicznie po 1907 r., a zatem po zelżeniu najbardziej dolegliwych rygorów rusyfikacji, dających się we znaki od 1867 r.

Czas ten to także rozwój kolejnych stowarzyszeń społecznych i kulturalnych, których istnienie do tej pory było niemożliwe. Od 1908 r. zatem swoje istnienie zaznacza poprzez druki statutów Towarzystwo Kursów Popularnych im. Adama Asnyka, Stowarzyszenie Narodowe Kobiet Polskich, Stowarzyszenie Rzemieślników Chrześcijańskich pod wezwaniem św. Józefa, Towarzystwo Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza.

Swoje druki (zwłaszcza w postaci afiszy i programów) produkował także teatr kaliski, założony w 1800 r. przez Wojciecha Bogusławskiego i stanowiący przez cały wiek dziewiętnasty jedną z najważniejszych instytucji kulturalnych miasta.

PRODUKCJA DRUKARSKA I WYDAWNICZA POD WZGLĘDEM ILOŚCIOWYM, TEMATYCZNYM, JĘZYKOWYM

Bardzo trudno scharakteryzować produkcję wydawniczą Kalisza, a to ze względu na świadomość, iż w prowadzonych pracach bibliograficznych z całą pewnością nie do końca udało się zebrać o niej informacje³. Przyczyna tkwi naturalnie w niezachowaniu się w zbiorach wielu egzemplarzy druków, o których istnieniu wiadomo, nikt natomiast nie jest w stanie policzyć tych edycji (zwłaszcza druków ulotnych), których istnienie umknęło kronikarzom miasta i bibliografom. Najpełniejsze zestawienie druków kaliskich XIX i początków XX stulecia odnotowuje 925 druków, jakie ukazały się od 1800 r. (to jest uruchomienia w Kaliszu drukarni Mehwalda) aż do 1914 r., końca epoki ukształtowanej ustaleniami Kongresu Wiedeńskiego. Z tej liczby na wymienione wyżej instytucje i organizacje przypada 408 publikacji, co stanowi około 44 % całości miejscowej produkcji wydawniczej.

Interesujące, że znaczna część tych publikacji to wydawnictwa w języku polskim. Wyjątkiem są lata 1867-1914, gdy większość druków polskich instytucji i organizacji społecznych zmuszona była do używania w swoich publikacjach „języka państwowego”, najczęściej drukując je zatem zarówno w rosyjskiej jak i polskiej wersji językowej.

Publikacje te wiążą się z szeroko rozumianym życiem społecznym miasta, ukazując – w znacznej części w sposób dokumentacyjny – jego rozwój i przemiany oraz stanowiąc nieocenione źródło wiedzy historycznej i statystycznej o ówczesnym stanie miasta i regionu. Dotyczy to nie tylko prasy urzędowej, lecz także licznych sprawozdań instytucji społecznych, rok po roku przynoszących precyzyjne dane na temat wielu dziedzin życia ówczesnego miasta. Świadczą też o polskim nurcie życia społecznego i gospodarczego, toczącego się w niełatwych warunkach aż do tragicznego sierpnia 1914 r., kiedy to bombardowanie i podpalenie miasta przez wkraczające oddziały niemieckie ostatecznie zamknęło czas dziewiętnastowiecznej prosperity dawnego Kalisza, szczycącego się mianem „drugiego w Wielkiej Polsce miasta głównego i przedniego”.

³ Prace bibliograficzne dotyczące dorobku wydawniczego Kalisza prowadzono już od dziewiętnastego wieku. Prekursorem był historyk, publicysta i bibliofil Cezary Biernacki, który zgromadził ponoć komplet starych druków kaliskich, zaś w okresie międzywojennym działania takie podjął Stefan Dybowski oraz autorzy wystawy druków kaliskich, zorganizowanej z okazji 325-lecia drukarstwa kaliskiego. Obecnie badacze kaliskiej produkcji wydawniczej oprócz się mogą na bibliografii E. Andrysiak, K. Walczaka i D. Wańki, *Druki kaliskie XIX i I połowy XX w. (1800-1945)*, a także na *Bibliografii historii Kalisza*, red. E. Andrysiak, T. 1-4, Kalisz 2002-2007.

EDYCJE ORGANIZACJI POLITYCZNYCH, SPOŁECZNYCH I KULTURALNYCH W PRODUKCJI WYDAWNICZEJ DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO KALISZA

Słowa kluczowe: drukarstwo, wydawnictwa, Kalisz

Artykuł przynosi informacje o instytucjach i organizacjach politycznych, społecznych i kulturalnych, działających w dziewiętnastowiecznym Kaliszu, wspominając także o strukturze oraz poszczególnych przedsiębiorstwach miejscowego rynku drukarskiego i wydawniczego tego czasu. Najobszerniej omówiono kanon wydawnictw, produkowanych na zamówienie poszczególnych instytucji, pośród których wymienić trzeba zarówno rosyjskie urzędy i organizacje, jak też szerokie spektrum polskich instytucji i stowarzyszeń. Przypomniane wydawnictwa książkowe i periodyki składają się na znaczną część dorobku wydawniczego Kalisza, charakteryzując potencjał wydawniczy miasta, wzbogacony, prócz omówionych edycji, własnymi nakładami drukarzy i księgarzy, a także prywatnymi inicjatywami wydawniczymi.

EDITIONS OF THE POLITICAL, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS IN THE PUBLISHING PRODUCTION OF NINETEENTH-CENTURY KALISZ

Keywords: printing, publishing, Kalisz

The article brings information about the institutions and political organizations, social and cultural rights, established in the 19th century Kalisz, to mention also the structure of the various companies and local publishing and printing market at that time. The biggest discussions concerned publications produced at the request of individual institutions, among which it is necessary to mention both Russian offices and organizations as well as a wide range of Polish institutions and associations. Mentioned publishing books and periodicals make up a significant part of the publishing world creating the publishing enriched, apart from mentoned editions, also by the editions of their own booksellers, printers as well as private publishing initiatives.